

WOJCIECH MATERSKI

Instytut Studiów Politycznych PAN

ORCID: 0000-0002-2040-362X

wmat@isppan.waw.pl

ŁOTWA – „OD PIERWSZEGO DO DRUGIEGO SOWIETA”

Latvia: ‘From the First to the Second Soviet’

Based on the example of the Republic of Latvia and its relationship with its aggressive eastern neighbour, this article shows broader issues: the collapse of the Versailles order, the Hitler-Stalin collusion and the resulting dependence, vassalisation and subsequent annexation of the Baltic republics. Thus, it is also a contribution to the genesis of the Yalta division of Europe. It describes two stages of the process of enslavement of Latvia, which the Latvians themselves refer to as ‘during the first Soviet’ and ‘during the second Soviet’. It also contains a brief overview of the period of the German occupation of the Republic that separated those two stages.

Keywords: Latvia, Latvian-Soviet relations, collapse of the Versailles order, Hitler-Stalin collusion, Soviet military bases, loss of independence, first Soviet occupation, second Soviet occupation.

Rozpad Imperium Rosyjskiego pod koniec pierwszej wojny światowej doprowadził do powstania bądź odrodzenia się na jego kresach zachodnich i południowych szeregu państw niepodległych. Niektóre z nich, jak Armenia, Azerbejdżan, Białoruska Republika Ludowa, Gruzja, Republika Górali Północnego Kaukazu czy Ukraińska Republika Ludowa przetrwały zaledwie dwa-trzy lata; inne – uchroniły swą niepodległość przez cały okres międzywojenny. Do tej drugiej grupy należała Republika Łotewska.

Niewielka Łotwa swą niepodległość w dużej mierze zawdzięczała wojskowemu współdziałaniu z Rzeczpospolitą. W warunkach podob-

nego zagrożenia przez Sowiety oba naczelne dowództwa nawiązały ścisłą współpracę operacyjną. Na przełomie 1919 i 1920 roku przeprowadziły tzw. Operację „Zima”, odpierając atakujące Łotwę oddziały Armii Czerwonej. Uzyskawszy postulowaną granicę z Rosją, rząd łotewski uznał dalszą aktywność swej armii za zbędną i po utrzymanych w sekrecie negocjacjach w lutym 1920 roku podpisał z Sowiecami preliminaria pokojowe, a następnie w sierpniu traktat definitywny. Dla bolszewików było to posunięcie taktyczne, zabezpieczające północną flankę atakującej Polskę Armii Czerwonej; po jej zwycięstwie, los Łotwy byłby przesadzony. Krótkowzroczna polityka Rygi nie miała negatywnych następstw, bowiem Wojsko Polskie odniosło zwycięstwo. Bolszewicy nie kryli jednak, że niepodległość republik bałtyckich to stan chwilowy, że ich strategiczne interesy wymagają odzyskania pełnej kontroli nad tymi terytoriami, szerokiego wyjścia na Morze Bałtyckie¹. Na okazję musieli czekać aż do drugiej połowy lat 30., która przyniosła kryzys, a w jego rezultacie rozpad ładu wersalskiego.

Egzystująca w cieniu totalitarnego mocarstwa ideologicznego Łotwa swe bezpieczeństwo opierała na systemie Ligi Narodów, a także porozumieniu regionalnym z Estonią i Litwą – tzw. entencie bałtyckiej. Tymczasem kolejne konflikty wykazały, iż gwarancje Ligi są nieefektywne, że nie jest ona w stanie spełnić swych statutowych powinności w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa państwom członkowskim. Z kolei skoordynowana przez mechanizm ententy bałtyckiej polityka obronna państw regionu, mimo wielu przejawów rzeczywistej współpracy, nie rokowała ochrony przed potęgującymi się zagrożeniami. Dramatyczną próbą zahamowania nadciągającej katastrofy była deklaracja neutralności przyjęta na konferencji trzech republik bałtyckich w listopadzie 1938 roku, będąca powtórzeniem formuły państw skandynawskich: odgrodzienia się od nadciągającej wojny manifestacją słabości. W oparciu o nią Ryga, Tallinn i Kowno uzgodniły teksty ustaw o neutralności, które miały zostać proklamowane w wypadku wybuchu wojny².

Podzwonnym dla niezawisłości Łotwy stał się tajny protokół do podpisanego 23 sierpnia 1939 roku sowiecko-niemieckiego układu

¹ Por. W. Lenin, *Przemówienie na bezpartyjnej konferencji robotników i czerwonoarmistów w dzielnicy Priesnia*, w: *Dziela wszystkie*, t. 40: *grudzień 1919 – kwiecień 1920*, Warszawa 1988, s. 68–69; W. Lenin, *Referat o wewnętrznej i zewnętrznej sytuacji Republiki na naradzie aktywów moskiewskiej organizacji RKP(b)*, w: *Dziela wszystkie*, t. 41: *maj–listopad 1920*, Warszawa 1988, s. 325–326.

² Ustawa łotewska nosiła datę 21 grudnia 1938 r., estońska – 6 grudnia 1938 r., litewska – 25 stycznia 1939 r. Szerzej: P. Łossowski, *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1934–1944*, Warszawa 2005, s. 41.

o nieagresji – tzw. paktu Ribbentrop–Mołotow. W jego art. 1 strony stwierdzały: „Na wypadek terytorialno-politycznego przekształcenia terenów wchodzących w skład państw bałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa, Litwa), północna granica Litwy tworzy zarazem granicę strefy interesów Niemiec i ZSRR”³.

Natychmiast po niemieckim ataku na Polskę, 1 września rząd łotewski pośpieszył z zapowiedzianą deklaracją neutralności wobec tych wydarzeń. Ryga nie miała jednak złudzeń, że wejście na jej terytorium Armii Czerwonej jest tylko kwestią czasu. Sowiecki przedstawiciel dyplomatyczny (*połpred*) w Rydze Iwan Zotow, referując w depeszy do moskiewskiej centrali przebieg swych rozmów z ministrem wojny Republiki Jānisem Balodisem, pisał, iż nawet nie usiłował on kryć strachu w tym względzie⁴. Natomiast kilkadziesiąt godzin po sowieckiej agresji na Rzeczpospolitą, 19 września rząd łotewski na wniosek premiera Kārļa Ulmanisa i ministra spraw zagranicznych Republiki Vilhema Muntersa zdecydował się zerwać z nią stosunki i wydalić posła Jerzego Kłopotowskiego, jeszcze zanim którykolwiek z dwu agresorów tego zażądał⁵.

Sytuacja władz Republiki była trudna także ze względów wewnętrznych. Miasta Łatgalii (wschodniej Łotwy) ogarnął antyrządowy ferment. Dominująca w nich ludność rosyjska i białoruska „śmiało i otwarcie wyrażała sympatie do ZSRR”, podczas wieców i demonstracji wręcz domagała się od Sowietów akcji na wzór tej, jaka miała miejsce 17 września na ziemiach Polski wschodniej⁶. W tej atmosferze zastraszenia i presji nadeszło z Moskwy zaproszenie na rozmowy w celu wyjaśnienia stanu stosunków wzajemnych, „umocnienia” ich nowym traktatem politycznym.

Ryga nie mogła pozostawić go bez odpowiedzi. Pod koniec września przybyła do Moskwy delegacja łotewska pod przewodnictwem ministra Muntersa, uppełnomocniona do prowadzenia negocjacji⁷. Od razu, na pierwszym spotkaniu (2 października) Sowieci przedłożyli jej do podpisu tekst traktatu o przyjaźni i pomocy wzajemnej, wraz z tajnym

³ Cyt. za: *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny. Sierpień 1939 – marzec 1940*, Warszawa 1995, dok. 2, s. 676.

⁴ *Dokumenty wnieszonej polityki. 1939 god*, t. XXII, kn. 2, Moskwa 1992, dok. 593, s. 91–92.

⁵ E. Jēkabsons, *Reakcja Łotwy na rozpoczęcie II Wojny Światowej oraz relacje polsko-łotewskie we wrześniu 1939 roku*, „Polak na Łotwie” 2006, nr 4, <http://www.polak.lv/78/poselstwo.shtml> [dostęp: 16 października 2020].

⁶ *Dokumenty wnieszonej polityki...*, dok. 614, s. 110.

⁷ W.K. Roman, *Polityka Związku Radzieckiego wobec państw nadbałtyckich (Litwy, Łotwy, Estonii) we wrześniu i październiku 1939 roku*, „Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2010, nr 2, s. 207–208.

protokołem o zgodzie Republiki na rozmieszczenie na jej terytorium sowieckich baz wojskowych – analogiczny do tego, jaki kilka dni wcześniej narzucono Estonii⁸. Dla wzmocnienia argumentacji, demonstracyjnie w stan gotowości postawiono ześrodkowaną w rejonie granicy z Łotwą 7. Armię RKKK – wyższy związek operacyjny, utworzony 14 września 1939 roku w Leningradzkim Okręgu Wojskowym do specjalnych zadań wynikających z tajnego protokołu do paktu Ribbentrop–Mołotow⁹.

Referując oczekiwania wobec Łotwy, kierujący osobiście delegacją sowiecką Stalin wskazał wprost, że sowieckie bazy wojskowe mają być rozmieszczone tak, aby z niezamarzających łotewskich portów bałtyckich, Lipawy (łot. *Liepāja*) i Windawy (łot. *Ventspils*) mogły kontrolować żeglugę w Zatoce Ryskiej, jak też drogi transportowe od granicy do wybrzeża – tak długo, jak długo utrzymywać się będzie zagrożenie wojenne. Stwierdził, iż tę konieczność rozumieją Niemcy, uznając Łotwę za sowiecką strefę wpływów. Natomiast nie jest zamiarem Moskwy wtrącanie się w sprawy wewnętrzne Republiki, jej życie polityczne, społeczne i gospodarcze. Współuczestniczący w negocjacjach szef Rady Komisarzy Ludowych Wiaczesław Mołotow bez ogródek stwierdził natomiast, iż sposób uregulowania stosunków wzajemnych w 1920 roku to anachronizm, który nie może dalej trwać. Dla Związku Sowieckiego bezwzględną koniecznością jest nieograniczony żadnymi narzuconymi mu regulacjami dostęp do otwartego, niezamarzającego Bałtyku. Dodał, iż liczenie przez rząd Republiki na wsparcie Berlina jest niezasadne, jako że to właśnie Niemcy podczas sierpniowych negocjacji zaproponowali Sowietom podział Łotwy¹⁰.

Po udanej, jak się wydawało, próbie wpłynięcia na ograniczenie żądań sowieckich, głównie liczebności kontyngentu wojskowego¹¹, Łotysze przyjęli „propozycję”¹². Nie bez znaczenia dla tej dramatycznej decyzji była wyżej wspomniana, jawnie dokonywana w strefie granicznej koncentracja wojsk.

⁸ Traktat z Estonią wraz z tajnym protokołem: *Pribaltika wstupaet w Sojuz. Dokumenty ob otnoszenijach SSSR so stranami Pribaltiki w 1939–1940 godach*, oprac. W.W. Aleksandrow, „Mieżdunarodnaja żyźń” 1990, nr 2, dok. 6, s. 147–148.

⁹ M.I. Mieltiuchow, *Upuszczionnyj szans Stalina. Sowjetskij Sojuz i bor’ba za Jewropu: 1939–1941 gg.*, Moskwa 2000, s. 179–181.

¹⁰ *Polpredy soobszczajut... Sbomik dokumentow ob otnoszenijach SSSR s Łatwiej, Litwoj i Estoniej. Awgust 1939–awgust 1940*, red. N.W. Głazunowa, Moskwa 1990, dok. 57–58, s. 75–81.

¹¹ Początkowo Mołotow postulował kontyngent 50 tys., aby ostatecznie zgodzić się na jego zredukowanie do 30 tys. P. Lossowski, *Kraje bałtyckie w latach przełomu*, s. 56.

¹² N. Djakowa, *Territorii postsowieckich respublik: ot istorii k souriemiennosti*, „Rossija i nowyje gosudarstwa Jewrazii” 2011, nr 1, s. 10–11.

Dnia 5 października, po „czysto azjatyckich targach”¹³, Mołotow i Munters podpisali pakt pomocy wzajemnej oraz towarzyszący mu tajny protokół – tzw. układ o bazach¹⁴. Zgodnie z nim, w celu zapobieżenia możliwości wciągnięcia stron-sygnatariuszy w wojnę toczoną w Europie przez państwa trzecie, na czas tejże wojny Sowiety uzyskały prawo posiadania na terytorium Łotwy lotnisk i baz wojskowych. Dla wdrożenia postanowień układu stworzono Mieszaną Komisję Paritetową. W wypadku niemożności uzgodnienia przez nią stanowiska w jakiejś sprawie, byłaby ona rozstrzygana drogą dyplomatyczną lub w kontaktach międzyrządowych.

Pakt sowiecko-łotewski z 5 października 1939 roku wraz z tajnym protokołem merytorycznie były identyczne z dokumentami narzuconymi 28 września Estonii¹⁵ i kilka dni później, 10 października Litwie¹⁶; różniły się one jedynie redakcją poszczególnych fragmentów.

Od przełomu października i listopada 1939 roku na podstawie powyższego uzgodnienia (układ o bazach) na Łotwę zaczęły wkraczać oddziały Armii Czerwonej – 2. Wydzielony Korpus Piechoty i 18. Brygada Lotnicza. Do portu w Lipawie wpłynęły osłaniające od strony morza akcję wprowadzania wojsk trzy okręty sowieckiej Floty Bałtyckiej. Zabezpieczono też port rzeczny w Dyneburgu (łot. Daugavpils), w którym zacumowało kilka mniejszych okrętów wojennych. W sumie do Republiki wprowadzono do 25 tysięcy żołnierzy Armii Czerwonej, w tym ponad 2 tysiące oficerów¹⁷.

Sprawami rozmieszczenia tego kontyngentu zajął się komkor Iwan Bołdin, kombatant niedawnej „kampanii polskiej”. Jako główne bazy sowieckich sił morskich, powietrznych i lądowych wyznaczono – obok miast portowych Lipawy i Windawy – węzeł kolejowy Priekule na południowym zachodzie Republiki, nad granicą z Litwą, oraz liwońską miejscowość Pitragi (liw. Pitrõg) w gminie Dundaga, na cyplu wrzynającym się w Zatokę Ryską, a więc optymalną dla kontroli zachodniego do niej wejścia. Sposób rozmieszczenia wojsk wyraźnie wskazywał na przyświecający Sowiетom cel: odcięcie Republiki od Bałtyku, kontrola jej

¹³ Określenie Muntersa za: W.K. Roman, *Polityka Związku Radzieckiego wobec państw nadbałtyckich*, s. 208.

¹⁴ *Pribaltika wstupaet w Sojuz*, dok. 7, s. 149–150.

¹⁵ *Dokumienty wnieszonej polityki. 1939 god.*, t. XXII, kn. 2, dok. 647–648, s. 138–141.

¹⁶ Por. *SSSR i Litwa w годы Wtoroj Mirowoj wojny*, t. I: *SSSR i Litovskaja Respublika (mart 1939 – awgust 1940 gg.)*, Sbornik dokumentow, oprac. A. Kasparavičius, Č. Laurinaičius, N. Lebidiewa, Vilnius 2006, dok. 53, s. 253–255.

¹⁷ *Polpredy soobszczajut...*, s. 86. Szczegółowy wykaz kontyngentu z wyodrębnieniem rodzajów wojsk zob.: *Grif siekrietnosti snjat. Potieri Woorużonnych Sił SSSR w wojnach, bojewych diejstwiach i wojennych konfliktach. Statisticzeskoje issledowanije*, red. F.G. Kriwo-szejew, Moskwa 1993, s. 126.

centrów administracyjnych i węzłów komunikacyjnych, jak też izolacja od Zachodu. Nad sprawnym funkcjonowaniem tego kontrolno-terrorystycznego gorsetu, który nałożono na Łotwę, czuwać miał *połpred* Iwan Zotow¹⁸. Rozmawiając pod koniec października 1939 roku z szefem Kominternu Georgi Dymitrowem Stalin stwierdził: „w postaci paktów o pomocy wzajemnej z Estonią, Łotwą i Litwą znaleźliśmy formułę, która pozwoli Związkowi Sowieckiemu włączyć szereg państw w swą orbitę”¹⁹.

Po podpisaniu paktu przyszłość Łotwy była sprawą na tyle oczywistą, iż na niemieckich mapach politycznych regionu – wydanych wiosną 1940 roku, ale przygotowanych do druku pod koniec 1939 roku – Łotwa, podobnie jak Litwa i Estonia, oznaczone zostały jako północno-zachodnie rejony Związku Sowieckiego²⁰.

Mimo trudnej sytuacji władze Łotwy podjęły przygotowania do obrony niepodległości i integralności terytorium Republiki – w wypadku sprowokowania przez stronę sowiecką konfliktu zbrojnego. Zgodnie z przyjętym planem, część sił armii łotewskiej miała blokować bazy sowieckie w Lipawie i okolicach, druga zaś granicę z Sowietami. Miał on pozory realizmu, jako że armia łotewska według stanu na 1 czerwca 1940 roku liczyła około 31 tysięcy żołnierzy, w tym około 2 tysiące oficerów. Jej potencjał był więc porównywalny z potencjałem armii fińskiej, która stawiała Armii Czerwonej tak skuteczny opór²¹. Jak wiadomo, w momencie próby odpowiednie rozkazy nie zostały im wydane.

Zgodnie ze sprawdzonym w Finlandii scenariuszem²², w nocy z 14 na 15 czerwca 1940 roku Sowietci sprowokowali tzw. incydent w Maslenkach (łot. *Masļenku robežincidents*), który posłużył za pretekst do zaatakowania Republiki. Osiemdziesięcioosobowy oddział sowiecki przekroczył granicę i napadł na miejscowy posterunek łotewskiej straży granicznej. Zginęło trzech strażników i jedna osoba cywilna, a dziesięciu kolejnych i szesnaście osób cywilnych zostało uprowadzonych. W natychmiast wydanym komunikacie o napaść oskarżono pograniczników łotewskich²³.

¹⁸ Od listopada 1937 r. kierownik sowieckiej placówki dyplomatycznej (*Połpredstwa*) w Rydze.

¹⁹ Cyt. za: M.I. Siemiriaga, *Tajny stalinskoj diplomatii. 1939–1941*, Moskwa 1992, s. 220.

²⁰ *Ibidem*, s. 210.

²¹ R. Treijs, *Par Latvijas okupāciju 1940. gadā. 17.jūnijs „X” diena latviešu tautas vēsturē*, <https://web.archive.org/web/20101029055301/http://vip.latnet.lv/lpra/treijs.htm>; E. Anderson, *Latvijas vēsture. Ārpolitika 1920–1940*, vol. II, Stockholm 1984, s. 210–212.

²² Na temat tzw. incydentu mainilskiego (fin. *Mainilan laukaukset*) zob. W. Materski, *Od „eksportu rewolucji” do „finlandyzacji”. Sowiecko-fiński spór terytorialny 1917–1991*, Warszawa 2019, s. 87–89.

²³ *The Three Occupations of Latvia 1940–1991. Soviet and Nazi take-overs and their consequences*, oprac. V. Nolendorfs i inni, Riga 2005, s. 13; A. Kastory, *Złowrogie sąsiedz-*

W związku z tym „oczywistym aktem agresji”, 16 czerwca Mołotow w środku nocy zawezwał do Komisariatu Ludowego Spraw Zagranicznych ZSRR posła Łotwy w Moskwie Fricisa Kociņša i odczytał mu komunikat informujący, iż następnego dnia rozpocznie się operacja retorsyjna – wprowadzenia na terytorium Republiki nieokreślonego liczebnie kontyngentu Armii Czerwonej. Następnego dnia wezwał go raz jeszcze, o 1.30 w nocy, i przekazał powiadomienie na temat procedury wkraczania oddziałów Armii Czerwonej na terytorium Republiki. Wymieniało ono sześć przejść granicznych, przez które wkroczą jednostki sowieckie, oraz informowało, że obsadzą one m.in. miasta: Rygę, Mitawę (łot. Jelgava), Dyneburg i Rzeżyce (łot. Rēzekne). Zawierało zarazem żądanie, aby władze Republiki „bezzwłocznie wydały rozkaz wojsku i ludności, by nie przeszkadzały wprowadzaniu wojsk sowieckich na terytorium Łotwy”²⁴. Było to ich ostatnie spotkanie, choć poseł Kociņš pozostał w Moskwie na swym stanowisku – aż do aresztowania we wrześniu tegoż roku²⁵.

Od 17 czerwca 1940 roku poczynając, na terytorium Republiki napływały kolejne jednostki Armii Czerwonej, obejmując nad nią pełną kontrolę. W krótkim czasie do republik bałtyckich wprowadzono dodatkowo dziesięć dywizji piechoty i siedem dywizji pancernych, przekonując kanałami dyplomatycznymi – głównie zaskoczonych Brytyjczyków – iż akcja ta ma „charakter obronny”²⁶.

Bez uzgodnienia z lokalnymi władzami łotewskimi, nie tylko z terenów zajmowanych na bazy, ale też w szerokim promieniu wokół nich, usuwano miejscową ludność. Odbywało się to praktycznie bez jakiegokolwiek próby sprzeciwu ze strony Łotyszy, w warunkach nadal formalnie funkcjonującej administracji Republiki. Jak zanotował nowy *połpred* w Rydze Władimir Dieriewianskij²⁷, mimo obsadzenia sowieckimi czołgami kluczowych obiektów stolicy „Ulmanis przemieszczał się po niej samochodem bez przeszkód, a ministrowie pozostali na swoich stanowiskach”²⁸.

two. *Rosyjska polityka wobec europejskich państw ościennych w latach 1939–1940*, Kraków 1998, s. 121.

²⁴ *Dokumenty wniezionej polityki*, t. XXIII: 1940 – 22 iunia 1941, kn. 1: 1 janwaria – 31 oktiabria 1940 g., Moskwa 1995, dok. 204, s. 350–351.

²⁵ I. Sneider, *The Occupation of Latvia in June 1940: A Few Aspects of the Technology of Soviet Aggression*, w: *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*, ed. V. Nollendorfs, E. Oberländer, Riga 2005, s. 45.

²⁶ R.Ch. Simonian, *Rossija i Latwija*, s. 24.

²⁷ W marcu 1940 r. Dieriewianskij, dotychczasowy *połpred* w Helsinkach, wymieniony został funkcjami z *połpredem* w Rydze Iwanem Zotowem.

²⁸ Cyt. za: *Połpredy soobszczajut...*, s. 400–401.

Nie cała ludność Republiki odniosła się wrogo do wkraczających, bowiem mniejszości narodowe – zwłaszcza rosyjska – witały ich jak nadzieję na odejście od autorytarnych rządów Ulmanisa, kierujących się nacjonalistyczną doktryną „Łotwa dla Łotyszy”²⁹.

Dnia 18 czerwca przybył do Rygi zastępca przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych ZSRR, znany z tzw. wielkich procesów moskiewskich, ówczesny prokurator generalny Andriej Wyszynskij. Jego oficjalnym celem był nadzór nad wykonaniem ultimatum, a faktycznym – doprowadzenie do aneksji Republiki poprzez działania mające pozory legalności, aby społeczność łotewska i międzynarodowa opinia publiczna miały wrażenie, iż wyboru tej drogi dokonali sami Łotysze³⁰. Zapewnić to miało m.in. pozostawienie dotychczasowych władz Republiki, stopniowo coraz brutalniej ograniczanych w swoich kompetencjach, sprowadzanych do roli parawanu forsownie postępującej sowietywizacji³¹. Taki model postępowania wobec wszystkich anektowanych terytoriów („bratnich republik”) 1 października 1939 roku zatwierdziło Biuro Polityczne KC WKP(b)³².

Komisarz Wyszynski wyznaczył do nowego „rządu” nie tyle polityków, co ludzi rozpoznawalnych społecznie – dziennikarzy, pisarzy, prawników, lekarzy, nauczycieli itp., z których każdy miał w życiorysie dłuższy pobyt w Sowietach³³. Co charakterystyczne, żaden z nich nie był członkiem partii komunistycznej, co miało osłabić wrażenie farsy. Zmusił Ulmanisa do wyznaczenia (wymóg konstytucyjny) na funkcję premiera swego protegowanego, Augusta Kirhenšteinsa, osobę z pozoru odległą od polityki – naukowca, profesora biologii, którego sam charakteryzował jako „dyletanta politycznego”³⁴, a także do akceptacji zaproponowanego przezeń nowego „gabinetu” łotewskiego. Jednym ze środków nacisku były zorganizowane 21 czerwca przez komunistów łotewskich demonstracje uliczne z hasłami poparcia nowych władz, zakończone wiecem przed sowieckim przedstawicielstwem dyplomatycznym³⁵.

²⁹ Szerzej: A. Topij, *Polityka narodowościowa Łotwy w okresie rządów autorytarnych Kārļa Ulmanisa (1934–1940)*, „*Studia Historica Gedanensia*” 2017, t. VII, s. 261–280.

³⁰ W podobnym celu do Estonii skierowano Andrieja Żdanowa, a na Litwę – Władimira Diekanozowa. *Pribaltika wstupalet w Sojuz*, s. 142.

³¹ I. Šneidere, *The Occupation of Latvia*, s. 46–47.

³² H. Strods, *Sovietization of Latvia 1944–1991*, w: *The Hidden and Forbidden History of Latvia*, s. 213.

³³ *Polpredy soobsczajut...*, s. 419.

³⁴ Cyt. za: I. Šneidere, *The Occupation of Latvia*, s. 46.

³⁵ P. Łossowski, *Tragedia państw bałtyckich 1939–1941*, Warszawa 1990, s. 59; *The Occupation and Annexation of Latvia*, s. 252–253.

Dla skutecznej kontroli nowo powołanego rządu Wyszyński domagał się „przysłania z Moskwy 10–15 zaufanych ludzi celem rozstawienia ich po różnych ministerstwach dla pomocy ministrom”³⁶.

Dnia 30 czerwca, a więc jeszcze przed ostatecznym wchłonięciem republik bałtyckich, szef Rady Komisarzy Ludowych i zarazem resortu spraw zagranicznych Mołotow ich najbliższą przyszłość określił bez osłonek w rozmowie z ministrem spraw zagranicznych Litwy Vincasem Krėvė-Mickievičiusem. Stwierdził, iż skończył się czas małych państw, które nie mają przyszłości, muszą zostać wchłonięte przez większe – w wypadku republik bałtyckich, przez Związek Sowiecki, którego system polityczny ogarnie w przyszłości całą Europę³⁷.

Utworzony pod sowieckimi bagnetami rząd Kirhenšteinsa w połowie lipca 1940 roku zorganizował farsę wyborczą, formalnie i merytorycznie będącą kopią tej urzędzonej na ziemiach Polski wschodniej – tzw. Białorusi Zachodniej i Ukrainy Zachodniej. Podobna jakoby była też frekwencja, która sięgnęła astronomicznego pułapu 98,5 proc. uprawnionych³⁸. Miała to być dobitna legitymizacja nowego „Ludowego Parlamentu” (łot. *Tautas Saeima*).

Wybrana, a w rzeczywistości mianowana przez Wyszyńskiego nowa „ludowa” *Saeima* zebrała się na inauguracyjnym posiedzeniu 21 lipca. Jej pierwszymi posunięciami było przyjęcie uchwały o wprowadzeniu w Republice ustroju sowieckiego i zwrócenie się do Rady Najwyższej Związku Sowieckiego z prośbą o wcielenie Republiki do federacji sowieckiej. Było to jawnym złamaniem konstytucji z 1922 roku, która stanowiła, iż Łotwa jest demokratyczną republiką (art. 1), w której suwerenna władza należy do narodu (art. 2), natomiast wszelkie zmiany w tym zakresie mogą być dokonywane wyłącznie w drodze ogólnokrajowego referendum (art. 3 i 77)³⁹.

³⁶ Cyt. za: M.I. Siemiriaga, *Tajny stalinskiej dyplomacji*, s. 230.

³⁷ „We shall speak openly without sentimentality of which there is already enough. You must take a good look at reality and understand that in the future small nations will have to disappear. Your Lithuania along with the other Baltic nations, including Finland, will have to join the glorious family of the Soviet Union. Therefore you should begin now to initiate your people into the Soviet system which in the future shall reign everywhere, throughout all Europe, put into practice earlier in some places, as in the Baltic nations, later in others”. V. Krėvė-Mickievičius, *Conversations with Molotov*, „Lithuanian Quarterly Journal of Arts and Sciences”, nr 2, Summer 1965; http://www.lituanus.org/1965/65_2_02_KreveMickievicius.html [dostęp: 24 września 2020].

³⁸ Jeszcze wyższą ogłoszono w wypadku Litwy, decydując się na epatowanie liczbą 99,19 proc. uprawnionych. *SSSR i Litwa w gody Wtoroj Mirowoj wojny*, t. I, s. 61. Na tzw. Zachodniej Białorusi podano 96,7 proc., a Zachodniej Ukrainie 92,8 proc. A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1998, s. 61–62.

³⁹ *The Three Occupations of Latvia*, s. 16.

W innej uchwale *Saeima* znacjonalizowała całą ziemię uprawną, banki i większe przedsiębiorstwa – zgodnie ze „społecznie oczekiwanym” modelem sowieckim⁴⁰. Na wszelki wypadek gmach, w którym obradował parlament, otoczył kordon wojsk NKWD, wsparty czołgami Armii Czerwonej⁴¹.

Rada Najwyższa 5 sierpnia „zadośćuczyniła prośbie” i formalnie włączyła Łotwę do „państwa robotników i chłopów”⁴².

Po dokonanej aneksji jej główny organizator, Wyszynski powrócił do Moskwy, aby objąć stanowisko wicekomisarza ludowego spraw zagranicznych. Funkcję stałego sowieckiego nadzorca nad władzami Republiki pozostawił *połpredowi* Dieriewianskiemu. W połowie września Dieriewianskij został oficjalnie mianowany pełnomocnikiem KC WKP(b) i Rady Komisarzy Ludowych ZSRR do spraw Republiki Łotewskiej, a jako jedno z głównych zadań powierzono mu zorganizowanie sieci republikańskich organów NKWD⁴³. Objęła ona 20 wydziałów miejskich oraz wydziały powiatowe i podległe im sekcje na szczeblu gminy⁴⁴. Wkrótce po zainstalowaniu tej sieci terror wobec ludności wzmógł się do ogromnych rozmiarów. W krótkim czasie doprowadził do paraliżu wszystkich instytucji i służb, mających dotąd jakiś margines niezależności⁴⁵.

W związku z dokonywanymi zmianami Komisariat Ludowy Spraw Zagranicznych Związku Sowieckiego zwrócił się do zagranicznych placówek dyplomatycznych w Rydze, Tallinnie i Wilnie, by zaprzestały działalności bądź zweryfikowały charakter swych przedstawicielstw dyplomatycznych⁴⁶. Krótki okres niepodległości Łotwy dobiegł końca.

⁴⁰ *Połpredy soobszczajut...*, dok. 336–337, s. 454–457.

⁴¹ R. Wnuk, *Leśni bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944–1956*, Warszawa–Lublin 2018, s. 51.

⁴² *Dokumenty wnieszonej polityki*, t. XXIII, kn. 1, dok. 300, s. 474; *The Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940. Documents and Materials*, ed. I. Grava-Kreituse, Riga 1995, s. 330–331. Zob. też: *Istorija Rossii. XX wiek. 1939–2007*, red. A.B. Zubow, Moskwa 2009, s. 16–18.

⁴³ *SSSR i Litwa w gody Wtoroj Mirowoj wojny*, t. II, dok. 82, s. 222–223. Łotewska struktura NKWD liczyła w sierpniu 1940 r. około 5 tys. funkcjonariuszy, w zdecydowanej większości skierowanych do Republiki przez ogólnozwiązkowe NKWD.

⁴⁴ A. Kokurin, *The Basic Activity Directions of the People’s Commissariat of Internal Affairs of the Latvian Soviet Socialist Republic in 1940–1941*, w: *Latvia under Nazi German Occupation 1941–1945*, ed. D. Ērglis, Riga 2004, s. 144, 152.

⁴⁵ R. Viksne, *Soviet Repressions against Residents of Latvia in 1940–1941: Typical Trends*, w: *The Hidden and Forbidden History of Latvia*, s. 57–58.

⁴⁶ Większość państw uznawało się nadal za pozostające w stosunkach dyplomatycznych z Łotwą. Niektóre, jak Japonia, zmieniły charakter swych misji dyplomatycznych na konsularne, akredytowane przy Komisariacie Ludowym Spraw Zagranicznych ZSRR. Por. *SSSR i Litwa w gody Wtoroj Mirowoj wojny*, t. II: *Litwa w polityce SSSR w międzynarodowych otoszenjach (awgust 1940 – sientjabr’ 1945 gg.)*. *Sbornik dokumentow*, oprac. A. Kasparavičius, Č. Laurinavičius, N. Lebediewa, Vilnius 2012.

Procedura aneksji Republiki, zawczasu przygotowania na podstawie doświadczenia zaboru ziem Polski wschodniej, przebiegła bez większych problemów⁴⁷. Natrętnie przywoływane w propagandzie sowieckiej jakoby agresywne zamiary Łotwy i pozostałych republik bałtyckich wobec Związku Sowieckiego nie znalazły oczywiście żadnego potwierdzenia. Nie oznaczało to, iż zrezygnowano z posługiwania się nimi w sowieckiej propagandzie następnych miesięcy. Potrzebę taką rodził spontaniczny opór części społeczeństwa, który szybko zaczął przybierać zorganizowane formy⁴⁸.

Wyjaśniając w przededniu agresji, 1 sierpnia 1940 roku na sesji Rady Najwyższej ZSRR sytuację w regionie bałtyckim Mołotow akcentował właśnie tę jakoby agresywność. Stwierdził, że pakt o pomocy wzajemnej podpisane w trzema republikami bałtyckimi „nie dały oczekiwanych rezultatów”, bowiem rządząca nimi burżuazja „poszła drogą nasilenia wrogich wobec Związku Sowieckiego działań [...] ordynarnie je łamiać”. Usiłowała przekształcić ententę bałtycką w „sojusz wojskowy, skierowany przeciwko ZSRR”. Władze sowieckie nie były w stanie „dłużej cierpliwie znosić tę sytuację”, stąd postawione trzem republikom żądania zmiany składu wrogich Moskwie rządów, wsparte „wprowadzeniem na ich terytoria dodatkowych oddziałów Armii Czerwonej”. Dopiero te skorygowane rządy zaczęły prowadzić politykę rzeczywiście pokojową, „zgodną z wolą ludu”. Jej spektakularnym przejawem była prośba o włączenie do federacji sowieckiej⁴⁹.

Konsekwencją „akcesu” Łotwy do Związku Sowieckiego była decyzja Biura Politycznego KC WKP(b) o likwidacji przedstawicielstwa dyplomatycznego w Rydze, podobnie jak w Estonii i na Litwie⁵⁰.

Wraz z „formalnoprawnym uregulowaniem kwestii ustroju państwa” i jego relacji z centralą moskiewską, przyspieszenia nabral proces likwidacji instytucji republikańskich, zastępowania ich przez instytucje nowej władzy bądź ogólnozwiązkowe. Objął on również status granic państwa, funkcjonujących siłą inercji zgodnie z uregulowaniami z okresu sprzed aneksji. Do tego momentu na granicy łotewsko-

⁴⁷ A. Plakans, *The Latvians. A Short History*, Stanford 1995, s. 141 nn.

⁴⁸ Szerzej: J. Ciganovs, *The Resistance Movement the Soviet Regime in Latvia between 1940 and 1941*, w: *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, red. A. Anušauskas, Vilnius 2006, s. 124–127; tegoż, *Opór przeciwko reżimowi sowieckiemu na Łotwie*, s. 139–155; R. Wnuk, *Leśni bracia*, s. 56–57.

⁴⁹ „Wojennaja mysl” 1940, nr 8, s. 3–5; <http://zhistory.org.ua/vm840rm.htm> [dostęp: 26 września 2020]. Por. *Potpredy soobszczajut...*, dok. 334, 335, 346–351, s. 451 nn.; R.J. Misiunas, R. Taagepera, *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990*, Berkeley–Los Angeles 1993, s. 15–28.

⁵⁰ *SSSR i Litwa w gody Wtoroj Mirowoj wojny*, t. II, dok. 97, s. 261–262.

-rosyjskiej (sowieckiej) wciąż stacjonowały trzy bataliony Brygady Straży Granicznej (*Latvijas Robežsargu brigādes*): *Daga*, *Zilupe* i *Abrene*. Łatgalski batalion *Abrene* składał się z czterech kompanii (*Augšpilī*, *Rīrupē*, *Radovā* i *Kancēnos*), liczących zgodnie z etatem 323 funkcjonariuszy, obsadzających 39 posterunków granicznych. 3 października 1940 roku rozkazem zastępcy komisarza ludowego spraw Wewnętrznych ZSRR Wsiewołoda Mierkułowa w zakresie uregulowania kwestii granic Republiki narzucono ustalenia ogólnozwiązkowe. W następstwie zlikwidowano wszystkie posterunki łotewskiej straży granicznej, bataliony Brygady Straży Granicznej rozwiązano, a jej funkcjonariuszy aresztowano⁵¹. Granica przyjęła status wewnętrznego rozgraniczenia administracyjnego, kolejnego szczebla w tym zakresie po gminie, powiecie i obwodzie. Niemniej jednym z pierwszych posunięć władz federacji było odcięcie od Łotewskiej SRR pasa przygranicznego północno-wschodniej Łatgalii o powierzchni około 2,1 tys. km kw., administracyjne włączenie go w granice obwodu pskowskiego Rosyjskiej SFRR⁵².

Decyzja Rady Najwyższej ZSRR o włączeniu Łotwy do federacji sowieckiej niedługo później, 25 sierpnia uzyskała „kontrasygnatę” w postaci odpowiedniego zapisu w konstytucji Łotewskiej SRR, będącej lokalną formą odwzorowania konstytucji ogólnozwiązkowej z 1936 roku⁵³. W miejsce *Saeimy* wprowadzała ona Radę Najwyższą, a zamiast rządu – Radę Komisarzy Ludowych Łotewskiej SRR, zgodnie z modelem obowiązującym we wszystkich republikach związkowych⁵⁴.

Sił zbrojnych Republiki nie rozwiązano. Przemianowano je na łotewską Armię Ludową (*Latvijas Tautas armijas*) i poddano zmasowanej czystce politycznej, po której – zgodnie z decyzją Biura Politycznego KC WKP(b) z 28 października 1940 roku⁵⁵ – z „przefiltrowanych” żołnierzy i oficerów zorganizowano 24. Terytorialny Łotewski Korpus Piechoty (*Latvijas teritoriālais korpuss*) Armii Czerwonej pod dowódz-

⁵¹ R. Viksne, *Soviet Repressions against Residents of Latvia in 1940–1941: Typical Trends*, w: *The Hidden and Forbidden History of Latvia*, s. 58.

⁵² A. Maryański, *Litwa, Łotwa, Estonia*, Warszawa 1993, s. 52.

⁵³ *Obrazowanie i razvitije Sojuza Sowietkich Socyjalisticeskich Respublik. Sbornik dokumentow*, red. N.T. Sawienkow, Moskwa 1973, s. 496–497.

⁵⁴ A. Kasekamp, *Historia państw bałtyckich*, tłum. z ang. A. Żukowska-Maziarska, Warszawa 2013, s. 133; M. Ilmarjv, *Biezmołwnaja kapitulacija: Wnieszniaja politika Estonii, Łatwii i Litwy mieždu dwumia wojnami i utrata niezawisimosti (s sieriediny 1920-ch godow do anneksii w 1940)*, tłum. z est. W. Bieloborodowcew, Moskwa 2012; Ju.Z. Kantor, *Pribaltika. Wojna bez prawil (1939–1945)*, St. Petersburg 2011, s. 45 nn.

⁵⁵ SSSR i Litwa w gody Wtoroj Mirowoj wojny, t. II, dok. 107, s. 282. O wojskowo-politycznych aspektach sowietyzacji republik bałtyckich zob. M. Mieltiuchow, *Pribaltiiskij placdarm (1939–1940). Wozwraszczenije Sowietского Sojuza na bieriega Baltijskogo moria*, Moskwa 2014.

twem gen. armii łotewskiej *Robertsa Kļaviņša*⁵⁶. W skład Korpusu weszły dwie dywizje piechoty (181. i 183.), pułk artylerii korpuśnej, pułk kawalerii i oddział zwiadu lotniczego (10 samolotów SV-5)⁵⁷. Pozornie Republika zachowała swą siłę zbrojną. Wkrótce jednak, jeszcze przed czerwcem 1941 roku, represjom poddano co najmniej trzecią część oficerów Korpusu, a pozostałych w większości zeń wydalono⁵⁸. Po wybuchu wojny sowiecko-niemieckiej stopniowo wydalono też z Korpusu podoficerów i żołnierzy Łotyszy, zupełnie zmieniając jego narodowościowe oblicze⁵⁹.

Szczególnie boleśnie dotknęły ludność Republiki rozpętane przez reżim prześladowania religijne. Miejsca kultu, nawet prawosławia, traktowano jako „potencjalne ośrodki duchowego oporu społeczeństwa”. Zakazano obchodzenia świąt religijnych i nauczania religii w szkołach, wprowadzając w jej miejsce propagandę ateizmu. Na Uniwersytecie Łotewskim w Rydze zamknięto luterański Wydział Teologiczny i jego rzymskokatolicki odpowiednik, a także Katedrę Prawosławnych Studiów Teologicznych. Duchownym zakazano udzielania ważnych prawnie ślubów, rejestracji urodzin i zgonów⁶⁰. Szczególnym represjom poddano kościół Ewangelicko-Luterański na terenach Łatgalii, prowokując jego wyznawców do wyjazdu (głównie do Kurlandii) i tym samym „poprawiając” sytuację miejscowej ludności prawosławnej, głównie Rosjan i Białorusinów⁶¹.

Począwszy od jesieni 1940 roku na Łotwie zaczęło kształtować się podziemie antysowieckie. Powstawało spontanicznie, rozproszone, pozbawione centrum koordynacyjnego, a przez to stosunkowo łatwe do spenetrowania i rozbicia przez sowieckie organa bezpieczeństwa. Do wiosny 1941 roku niemal wszystkie łotewskie ugrupowania konspiracyjne zostały zlikwidowane⁶². Dopiero na wieść o niemieckim ataku

⁵⁶ 24-uj territorialnuy Latwijskij strielkowuj korpus, w: portal „Nasza pobeda”, <https://www.nashapobeda.lv/4494.html>.

⁵⁷ *Okkupacyja i sowietizacyja Estonii w 1940 g.*, w: *Estonica. Encyklopedija ob Estonii*, www.estonica.org/ru/История/1939-1945_гг_Эстония_и_Вторая_мировая_война.

⁵⁸ Jej dowódca gen. *Kļaviņš* w czerwcu 1941 r. wezwany został do Moskwy „w celu odbycia kursu”, tam aresztowany i w październiku 1941 r. rozstrzelany. D.Ju. Solowjow, *Wsie gienieraty Stalina*, Moskwa 2019, s. 43–44.

⁵⁹ 24-uj territorialnuy Latwijskij strielkowuj korpus. Szerzej: D. Bleiere i inni, *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*, Rīga 2008.

⁶⁰ *The Three Occupations of Latvia, 1940–1991. Soviet and Nazi take-overs and their consequences*, oprac. V. Nolendorfs i inni, Rīga 2005, s. 19.

⁶¹ J. Talonens, *Latvijas evaņģēliski luteriskā Baznīca vācu okupācijas laikā (1941–1945)*, w: *Latvia under Nazi German Occupation 1941–1945*, ed. D. Ērglis, Rīga 2004, s. 220.

⁶² J. Ciganovs, *Opór przeciwko reżimowi sowieckiemu na Łotwie w latach 1940–1941*, w: *Polska i kraje bałtyckie. Wybrane problemy z dziejów Polski i krajów bałtyckich w XX w.*, red. A. Adamczyk, D. Rogut, Piotrków Trybunalski 2011.

na Sowiety organizacje te zaczęły się odradzać. Pojawiły się też liczne oddziały tworzone przez dezenterów z 24. Korpusu, których działania dywersyjne (linie kolejowe i łączności) czyniły dużo szkód próbującej utrzymać front Armii Czerwonej. Szacuje się, iż do momentu całkowitego zajęcia ziem łotewskich przez Niemców takich oddziałów powstało 130. W ich szeregach znalazło się około 6 tysięcy bojowców – byłych żołnierzy armii łotewskiej, dezenterów z Armii Czerwonej, byłych policjantów, młodzieży szkolnej i akademickiej, osób wcześniej ukrywających się⁶³.

Narastania społecznego oporu przeciwko sowietyzacji nie zahamowały prowadzone na szeroką skalę represje wobec ludności cywilnej Łotwy, które pod koniec tego pierwszego okresu okupacji sowieckiej osiągnęły apogeum. Co charakterystyczne, dotknęły one w równym stopniu i rosyjską ludność Republiki, traktowaną – poza komunistami – *en bloc* jako „białogwardziści”, rozstrzeliwaną pod lada pretekstem⁶⁴.

W połowie maja 1941 roku Komitet Centralny WKP(b) i Rada Komisarzy Ludowych ZSRR podjęły uchwałę o przeprowadzeniu masowej deportacji, mającej na celu „oczyszczenie” obszarów inkorporowanych do federacji sowieckiej w latach 1939–1940 z wszelkich elementów wrogich i niepewnych⁶⁵. Rozpoczęta 14 czerwca 1941 roku akcja objęła także ziemie łotewskie. Tylko tego dnia deportowano z Łotwy prawdopodobnie około 10 tysięcy osób potencjalnie nielojalnych wobec władz sowieckich, a więc związanych z poprzednim aparatem władzy, inteligencji, funkcjonariuszy policji, straży więziennej i granicznej, działacze samorządów, gospodarki i kultury⁶⁶. W sumie w całym, relatywnie krótkim okresie sowieckim z Republiki deportowano w głąb ZSRR ponad 34 tysiące mieszkańców, których nazwiska po odzyskaniu niepodległości zdołano ustalić, oraz około 29 tysięcy kolejnych, których nazwisk nie ustalono. Do tego rachunku strat dodać należy kilkanaście tysięcy wcielonej do armii młodzieży łotewskiej. Było to i tak niewiele, zważywszy, iż, według ustaleń łotewskiego Czerwonego Krzyża (*Latvijas Sarkanais Krusts*), ponad 30 proc. obywateli Republi-

⁶³ R. Wnuk, *Leśni bracia*, s. 63.

⁶⁴ B. Čilevičs, *Wriemja žestokich reszenij*, Riga 1993, s. 271; *Latwija, Pribaltika, Rossija*, s. 153.

⁶⁵ T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. z ang. B. Pietrzyk, Warszawa 2011, s. 217–218.

⁶⁶ S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993, s. 133. Natomiast według naukowców z Muzeum Okupacji Łotwy w Rydze (stan badań na 2005 r.), w noc z 13 na 14 czerwca 1941 r. deportowano „15 500 mieszkańców Łotwy (0,8 proc. populacji), wśród nich 2400 dzieci do lat dziesięciu”. *The Three Occupations of Latvia*, s. 23.

ki zostało oznaczonych w rejestrach sowieckich jako „osoby społecznie niepożądane”⁶⁷. Tak więc niemieckie uderzenie na ZSRR 22 czerwca 1941 roku stworzyło w tym zakresie swoistą cezurę, zamknęło okres represji sowieckich, dając początek nowemu – represji niemieckich.

Broniący regionu bałtyckiego Front Północno-Zachodni Armii Czerwonej (11. i 8. Armia) nie był w stanie powstrzymać uderzenia Grupy Armii „Północ”. Jego wojska „poniosły ciężkie straty i rozczłonkowane wycofały się w kierunku północno-wschodnim”⁶⁸. Dywizje niemieckie sforsowały Dźwinę, uderzając na Łotwę i Litwę. Obsadzająca wschodnią Łatgalię 181. Dywizja Armii Czerwonej po krótkich walkach 5 lipca zmuszona została do wycofania się w kierunku Pskowa⁶⁹.

Skala deportacji, jak też ogrom zbrodni popełnionych przez sowieckich okupantów spowodowały, iż Niemcy przyjmowani byli na Łotwie jak wyzwolicieli⁷⁰. Politycy i wyżsi wojskowi łotewscy, którym udało się uniknąć śmierci bądź wywózki, rozpoczęli starania o odwołanie pod patronatem niemieckiego rządu i administracji republikańskiej. Zorganizowani w Centrum Organizacji Łotewskich (*Latviešu organizāciju centrs*) usiłowali w tej sprawie dotrzeć do samego Hitlera z memorandum wyjaśniającym korzyści dla Rzeszy z utworzenia sojuszniczego państwa łotewskiego⁷¹. Nie uzyskali jednak zgody na wyjazd od niemieckiego komendanta wojskowego Rygi płk. Herberta Petersena⁷².

Byłemu ambasadorowi w Trzeciej Rzeszy Edgarowi Krieviņšowi, który podjął starania o reaktywowanie go na tej funkcji, kierownik IV Departamentu Politycznego *Auswärtiges Amt* Wernher von Grundherr wyjaśnił, iż nie planuje się utworzenia żadnego rządu łotewskiego. Berlin jednoznacznie dał do zrozumienia Łotyszom, że nie mają co liczyć na reaktywowanie Republiki, nawet w formule satelickiej. Koncepcja „kolaboracji taktycznej”, w interesie utrzymania choćby mocno ograniczonej państwowości, okazała się nierealna⁷³. Pozostało włączenie się w struktury administracji okupacyjnej, a równolegle

⁶⁷ Za: A. Kastory, *Złowrogie sąsiedztwo*, s. 139.

⁶⁸ *Istorija Wtoroj Mirowoj wojny 1939–1945*, t. 4, red. N.G. Andronikow, Moskwa 1975, s. 38–39.

⁶⁹ W.W. Wasiljew, *Gorod Pytalowo*, <http://krai-pskovsky.ru/gorod-pytalovo/10/> [dostęp: 28 września 2020].

⁷⁰ R. Wnuk, *Leśni bracia*, s. 58–59.

⁷¹ Tekst zob.: A. Ezergailis, *Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected*, w: *Latvia under Nazi German Occupation*, s. 124.

⁷² *Ibidem*.

⁷³ I. Feldmanis, *Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi*, w: *ibidem*, s. 63–64.

aktywność w rodzącej się konspiracji niepodległościowej, na co zdecydowała się duża grupa byłych urzędników i policjantów. Traktowano to jako budowę struktur, w oparciu o które będzie można w przyszłości reaktywować Republikę⁷⁴.

Pod koniec lipca 1941 roku na zajętych przez Wehrmacht terytoriach republik bałtyckich utworzona została nowa jednostka administracyjna – *Reichskommissariat Ostland*, z SA-Gruppenführerem Hinrichem Lohse jako Komisarzem Głównym⁷⁵. Wprowadzony jako zarząd cywilny, obok komendantur wojskowych, dzielił się on na cztery Komisariaty Generalne: białoruski (*Generalbezirk Weißruthenien*), estoński (*Generalbezirk Estland*), litewski (*Generalbezirk Litauen*) i łotewski (*Generalbezirk Lettland*), podległy byłemu burmistrzowi Lubeki Otto-Heinrichowi Drechslerowi jako Komisarzowi Generalnemu (*Generalkommissar von Lettland*). Centralnym miastem Komisariatu Rzeszy Ostland, jak i Komisariatu Generalnego Lettland została Ryga, w której Drechsler zainstalował się w początkach sierpnia 1941 roku. Ten *quasi*-protektorat miał być okresem przejściowym do bezpośredniego włączenia terytoriów nadbałtyckich w skład tysiącletniej Rzeszy. Podlegał bezpośrednio ministrowi Rzeszy ds. Okupowanych Terytoriów Wschodnich (*Ostministerium*) Alfredowi Rosenbergowi.

Komisariat łotewski administracyjnie dzielił się na sześć rejonów/dystryktów (*Kreisgebiet*): Dünaburg (Dyneburg), Libau (Lipawa), Mitau (Mitawa), Riga-Stadt, Riga-Land i Wolmar (łot. *Valmiera*). Powstał w granicach administracyjnych, zgodnych z granicami Republiki po traktacie z Tartu. Poza najwyższymi szczeblami, jego kadre urzędniczą i policyjną – aż do szczebla gminy/parafii (łot. *pagasts*) – stanowili Łotysze, nadzorowani przez dyrektora generalnego ds. wewnętrznych (łot. *pašpārvaldes iekšlietu ģenerāldirektors*) gen. Oskarsa Dankersa; jego funkcja od maja 1942 roku określana była jako szef samorządu łotewskiego w Komisariacie Rzeszy Ostland (*Generaldirektors für innere Angelegenheiten der „Lettischen Selbstverwaltung“ im Reichskommissariat Ostland*)⁷⁶.

Po wyparciu Sowietów reaktywowało się i zadeklarowało swe wsparcie dla władz niemieckich około 700 grup samoobrony, głównie wcześniej działających w antysowieckim podziemiu oddziałów party-

⁷⁴ R. Wnuk, *Leśni bracia*, s. 71, 73.

⁷⁵ A. Angrick, P. Klein, *The „Final Solution” in Riga: Exploitation and Annihilation. 1941–1944 (War and Genocide)*, tłum. z niem. R. Brandon, New York–Oxford 2009, s. 93–98.

⁷⁶ Samorząd w Komisariacie Generalnym Lettland został wprowadzony 1 lipca 1942 r., na podstawie rozporządzenia Hinricha Lohse z 15 maja tegoż roku, <http://www.territorial.de/ostl/lettland/duenabg.htm> [dostęp: 23 października 2020].

zanckich. Na ich bazie organizowano przede wszystkim policję porządkową. Do służby w niej zachęcali młodych Łotyszy politycy i wojskowi zgrupowani wokół byłego członka rządu Republiki Bernhardsa Einbergsa, upatrując w tym możliwość przeszkolenia kadr dla przyszłej armii łotewskiej. Pomysł szybko jednak stracił aktualność w wyniku zablokowania przez Niemców koncepcji kolaboracyjnego państwa⁷⁷. W tych okolicznościach politykom myślącym w kategoriach odrodzenia Republiki pozostało bądź oczekiwanie na niemieckie zwycięstwo w wojnie w nadziei na uzyskanie jakiejś formy państwowości, bądź nadzieja na zmianę koniunktury wojennej, powstanie warunków do aktywnego wystąpienia. W jednym i drugim wypadku potrzebne były działania organizacyjne, wspomniane przygotowania do utworzenia własnej siły zbrojnej – na kanwie policji, jak też młodzieży przeszkolonej w formacjach organizowanych przez Niemców.

W całym okresie niemieckiej okupacji Republiki do takich formacji zgłosiło się ok. 110 tysięcy Łotyszy, głównie w dramatycznym 1944 roku, w warunkach narastającego zagrożenia ze strony nadciągającej Armii Czerwonej i perspektywy ponownej sowietyzacji ojczyzny⁷⁸. Ponad połowa z nich trafiła do 15. i 19. Dywizji Waffen SS, tworzących tzw. Legion Łotewski Waffen-SS (*Latviešu SS brīvprātīgo leģions*)⁷⁹.

Łotewskie formacje narodowe były też tworzone z drugiej strony frontu, u boku Armii Czerwonej. W 1942 roku w Leningradzie z Łotyszy obywateli sowieckich i uciekinierów z Republiki, głównie Łatgali, sformowano pułk *To pandomju Latviju* („Ku Sowieckiej Łotwie”). W początkach lipca część pododdziałów tej formacji, traktowanej jako „partyzanci”, przerzucono przez granicę na teren okupowanej Łotwy. Zdołały one przejść zaledwie kilka kilometrów do łatgalskiej Kārsavy (pol. Korsówka), gdzie zostały rozbite. Bardziej skuteczna okazała się kolejna próba, podjęta na przełomie 1942 i 1943 roku. Przerzucony wówczas oddział, oparty na kadrach 201. Dywizji Strzeleckiej („Łotewskiej”), zdołał utrzymać się w terenie i dał początek prosowieckiej partyzantce na terytorium okupowanej Republiki. Rozbudowany kadrówco, w marcu przyjął nazwę *Latviešu partizānu brigāde* („Łotewska Brygada Partyzancka”).

⁷⁷ R. Wnuk, *Lešni bracia*, s. 64.

⁷⁸ I. Feldmanis, *Waffen-SS Units of Latvians and Other Non-Germanic Peoples in World War II: Methodsof Formation, Ideology and Goals*, w: *The Hidden and Forbidden History of Latvia*, s. 130.

⁷⁹ Formacja miała charakter ochotniczy, jednak wielu młodych Łotyszy wcielono do Legionu przymusowo. *Ibidem*, s. 127–131; V.O. Lumas, *Latvia in World War II*, New York 2006, s. 295–296.

Stopniowo partyzantka prosowiecka rozszerzyła się także na Kurlandię. Z uwagi na silne nastroje antysowieckie rodzimej ludności, rozbudowa ta była trudna. Dominowały niewielkie oddziały, 2–12-osobowe – tzw. czerwone strzały (łot. *Sakara bulta*), którym łatwiej było znaleźć oparcie w terenie. Część z nich przetrwała do października 1944 roku, do wkroczenia Armii Czerwonej, dla której ich działania dywersyjne odegrały istotną rolę⁸⁰.

W sierpniu 1943 roku z inicjatywy czterech największych frakcji ostatniej *Saeimy*: Łotewskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej (*Latvijas sociāldemokrātiskā strānieku partija*), Związku Rolników (*Zemnieku savienība*), Centrum Demokratycznego (*Demokrātiskā centra*) i Chrześcijańskiej Partii Rolników Łatgalii (*Latgales kristīgo zemnieku partija*), jak też przedstawicieli kręgów demokratycznych i intelektualnych, obawiających się konsekwencji zbyt ścisłego wiązania z Niemcami, powstała w konspiracji Łotewska Centralna Rada (*Latvijas Centrālās Padomes*, LCP). Stojąca na płaszczyźnie konstytucji z 1922 roku Rada uznała się za centrum koordynacji łotewskich ruchów niepodległościowych, kompetentne do powołania rządu podziemnego. Na swego przewodniczącego wybrała prof. Konstantīnsa Čakste, powierzając mu obowiązki prezydenta – do momentu wyboru nowego w wolnych, demokratycznych wyborach. Jako cel główny postawiła sobie przygotowanie warunków do powołania rządu i odbudowy po wojnie demokratycznego państwa. Rada uruchomiła własne podziemne pismo „Brīvā Latvija” („Wolna Łotwa”) oraz zaczęła pracę nad rekrutacją własnych oddziałów zbrojnych. Pod jej wpływem orientację niepodległościową z czasem przyjmować zaczęły utworzone za zgodą Niemców łotewskie formacje paramilitarne i policyjne⁸¹. Ich żołnierze i funkcjonariusze mieli po wycofaniu się Wehrmachtu zdjąć niemieckie mundury i już jako wojsko narodowe podjąć obronę kraju przed Armią Czerwoną. Przygotowania organizacyjne w tym zakresie powierzono emerytowanemu gen. armii łotewskiej Jānisowi Kurelisowi. Szacunkowe liczby zorganizowanych przezeń żołnierzy wahają się od 1200 do 1600, choć okupacyjne władze niemieckie twierdziły, że liczebność tej „partyzantki” nie przekracza 500 osób⁸².

⁸⁰ I.Ch. Bagramian, *Tak szli my k pobiedie*, Moskwa 1977, s. 293–295.

⁸¹ Szerzej: R. Wnuk, *Polskie, łotewskie i estońskie podziemie antykomunistyczne. Próba porównania*, w: *Polska i kraje bałtyckie. Wybrane problemy z dziejów Polski i krajów bałtyckich w XX w.*, red. A. Adamczyk i D. Rogut, Piotrków Trybunalski 2011, s. 213–221.

⁸² Por. B.M. Felder, *SS Jagdverband Ost (1944–1945): A Case Study*, w: *Nazi German Occupation 1941–1945*, red. A. Caune, Riga 2004, s. 223–224.

Działania Rady w zakresie przygotowania narodowego wojska zostały wykryte przez Niemców, którzy ośmiu oficerów zaangażowanych w akcję popularyzacji i rekrutacji do tej formacji aresztowali, skazali na śmierć i bezzwłocznie rozstrzelali, a pozyskanych przez nich 545 żołnierzy wysłali do obozu śmierci w Stutthofie⁸³. Mimo tych represji Rada nie zaprzestała działalności.

Najbardziej spektakularnym tego przejawem było *Memorandum Lotewskiej Centralnej Rady* z 17 marca 1944 roku, podpisane przez 189 przedstawicieli lotewskiej elity politycznej, gospodarczej i kulturalnej. Jego tekst przygotowali: przewodniczący Rady Konstantīns Čakste i były minister spraw zagranicznych Fēlikss Cielēns. Głosiło konieczność: 1) natychmiastowego przywrócenia suwerenności Republiki; 2) powołania na bazie konstytucji z 1922 roku rządu koalicyjnego; 3) odbudowy aparatu państwowego, armii narodowej do obrony przed spodziewaną inwazją wojsk sowieckich; 4) nawiązania stosunków dyplomatycznych z zagranicą. Zawierało też uwagę, iż, zdaniem Rady, należy odtworzyć alians Łotwy z Estonią i Litwą oraz dążyć w przyszłości do jego przekształcenia w konfederację państw bałtyckich, o ile wymienione państwa wyrażą na to zgodę⁸⁴. Podjęto decyzję o przedstawieniu *Memorandum* do podpisu ludności Republiki.

Zbieranie podpisów pod dokumentem Rady było niemożliwe bez uzyskania zgody okupacyjnych władz niemieckich. Ryzykując kolejną falą represji, Rada zwróciła się do dowódcy Legionu Łotewskiego Waffen SS gen. Rūdolfsa Bangerskisa, by wyjednał taką zgodę od władz okupacyjnych⁸⁵. Zarazem kopię *Memorandum* przekazano tajnym kanałem do Szwecji, skąd miało trafić do rządów państw koalicji antyfaszystowskiej. Bangerskis jednak odmówił, uznając, iż zostało ono „źle zaadresowane”. W tej sytuacji tekst upubliczniono, przekazując także egzemplarz okupacyjnym władzom niemieckim. Na reakcję nie trzeba było długo czekać.

W kwietniu 1944 roku gestapo aresztowało przewodniczącego Łotewskiej Centralnej Rady Konstantīnsa Čakste, obarczając go główną odpowiedzialnością za wystąpienie z *Memorandum*, uznanym za akt wrogi wobec władz niemieckich. W związku ze wspomnianym upublicznieniem jego tekstu, 26 maja 1944 roku szef samorządu łotew-

⁸³ I. Feldmanis, *Waffen-SS Units of Latvians*, s. 144–145. Według Lumasa do obozów koncentracyjnych zesłano „ponad tysiąc żołnierzy”. V.O. Lumas, *Latvia in World War II*, s. 370.

⁸⁴ Tekst *Memorandum*: https://web.archive.org/web/20140326144521/http://www.atmina.unesco.lv/upload/lcp_memorands_lv.pdf [dostęp: 7 października 2020].

⁸⁵ J. Talonens, *Latvijas evaņģēliski luteriskā Baznīca*, s. 216–217.

skiego gen. Oskars Dankers wezwany został do Berlina, gdzie minister Rzeszy Alfred Rosenberg polecił mu, by przekazał rodakom ostrzeżenie, że „jeśli Łotwa spróbuje zmienić warunki zarządu niemieckiego, zaszkodzi to samemu narodowi [...] W innych komisariatach Rzeszy w podobnych przypadkach pewna liczba odpowiedzialnych została natychmiast rozstrzelana!”⁸⁶

Kolejna fala aresztowań i represji, która nastąpiła po ujawnieniu *Memorandum*, zdeorganizowała działania Rady, w tym także kwestię wyboru jej nowego przewodniczącego. Dopiero na posiedzeniu 8 września tegoż roku funkcję tę, a zarazem obowiązki prezydenta przejął ostatni przewodniczący *Saeimy* Pauls Kalniņš. Rada zdecydowała, by w warunkach daleko idącego przesilenia w wojnie, nadciągającej nieuchronnie Armii Czerwonej raz jeszcze otwarcie zaakcentować prawo Łotyszy do samostanowienia. Uchwalono deklarację o reaktywowaniu państwa łotewskiego, sygnowaną przez pełniącego już funkcję prezydenta Kalniņša. W reakcji okupacyjne władze niemieckie aresztowały kilku sygnatariuszy deklaracji; kilku kolejnych wkrótce miało aresztować NKWD, natychmiast po wkroczeniu na Łotwę Armii Czerwonej.

Jej rychłe uderzenie zwiastowało duże ożywienie wśród partyzantki prosowieckiej w strefie przyfrontowej, zwłaszcza wschodniej Łatgalii. Trwała rozpoczęta w czerwcu 1944 roku operacja „Bagration” Armii Czerwonej, mająca za cel zniszczenie wojsk niemieckich Grupy Armii „Środek” na terenie Litwy, Białorusi i wschodniej Polski. W celu zabezpieczenia jej skrzydła przed uderzeniem wojsk niemieckich z północy, z terenu Łotwy i Estonii, asekurowała ją tzw. operacja pskowsko-ostrowska 3. Frontu Nadbałtyckiego. W jej ramach 22 lipca 1944 roku wojska 123. Korpusu piechoty Armii Czerwonej gen. Wiktora Wierzbickiego uderzyły na Łatgalię, wypierając z niej Niemców. Wraz z nimi uciekało wiele rodzin łotewskich, pamiętających pierwszą okupację sowiecką i prawie cały kler luterański – częściowo do Kurlandii, częściowo do Niemiec i Szwecji⁸⁷.

W miarę postępu sowieckiej ofensywy zaczęło się wcielanie na skalę masową młodzieży łotewskiej do tzw. narodowych jednostek stowarzyszonych z Armią Czerwoną. Przymusowy pobór objął około 60 tysięcy młodzieży. Na czele tych jednostek stanął Arturs Sproģis, dotychczasowy dowódca łotewskiej partyzantki prosowieckiej. Słabo

⁸⁶ E. Liniņš, 17. marts. *Tapis Latvijas Centrālās padomes Memorands*, <https://lr1.lsm.lv/lv/raksts/sii-diena-vesture/17.-marts.-tapis-latvijas-centralas-padomes-memorands.a127766/> [dostęp: 21 października 2020].

⁸⁷ J. Talonen *Latvijas evaņģēliski luteriskā Baznīca*, s. 210.

wyszkolone, gnane do walki przez oddziały zaporowe NKWD, ponosiły ogromne straty, walnie powiększając tragiczny bilans ofiar narodu łotewskiego w wojnie, szacowany na do 100 tys. zabitych w walce (po obu stronach frontu)⁸⁸.

W wyniku operacji „Bagration” Armii Czerwonej powstała wielka wyrwa między niemiecką grupą armii „Środek” a dyslokowaną na terenie republik bałtyckich Grupą Armii „Północ”, której groziło całkowite odcięcie. Do likwidacji tego zgrupowania sowieckie naczelne dowództwo rzuciło wojska trzech Frontów Bałtyckich i Frontu Leningradzkiego⁸⁹. Kierunki ich ataków zbiegały się na Rydze, uznanej za zasadniczy cel operacji.

Ustępujące w pierwszej fazie natarcia wojska niemieckie zwinęły swe pozycje, skracając front do rubieży między Zatoką Fińską a Dźwiną, zaś we wrześniu, po wycofaniu się z Estonii, skoncentrowały obronę na ziemiach łotewskich. Wspomagały je walczące z determinacją oddziały łotewskie, w ich liczbie wyszkolone w ramach operacji *Wildkatze* (łot. *Mežakaķis*; „Dziki kot”) grupy dywersantów, przerzucane na tyły Armii Czerwonej⁹⁰.

Kilkakrotnie podejmowane próby przełamania niemiecko-łotewskiej obrony skończyły się niepowodzeniem, choć w połowie października udało się wojskom 2. Frontu Bałtyckiego zająć Rygę. Wyparte do tzw. worka kurlandzkiego resztki Grupy Armii „Północ”, wspierane przez oddziały Legionu Łotewskiego Waffen SS, utrzymały obronę i złożyły broń dopiero w maju 1945 roku, w momencie kapitulacji Trzeciej Rzeszy.

Do tego czasu na pozostałym terytorium Łotwy zaszły już daleko idące zmiany. W lipcu 1944 roku, w momencie wejścia pierwszych oddziałów Armii Czerwonej na ziemie łotewskie (Łatgalia), ogłoszono powstanie Łotewskiej SRR. Powołano jej organ najwyższy, legislatywę – Sejm Ludowy, wkrótce (13 sierpnia) przemianowany na Radę Najwyższą Łotewskiej SRR. Natomiast funkcje administracyjne początkowo pełniły komendantury wojskowe i dopiero w połowie października, wraz z wyżej wspomnianym zdobyciem przez Armię Czerwoną Rygi, powrócił na Łotwę ewakuowany w 1941 roku prosowiecki rząd premiera Vilisa Lācisa.

⁸⁸ A. Kasekamp, *Historia państw bałtyckich*, s. 144; *The Three Occupations of Latvia*, s. 32.

⁸⁹ Por. I.Ch. Bagramian, *Tak szli my k pobiedie*, s. 365–398.

⁹⁰ Szerzej: B.M. Felder, „Mit Lettland leben – mit Lettland sterben”. *Der SS-Jagdverband Ost – Unternehmen „Wildkatze” und die Vorbereitungen von antisowjetischen Partisanen in Lettland (1944–1945)*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2005, nr 1, s. 98–126. Zob. też: R. Wnuk, *Leśni bracia*, s. 342–343.

Dnia 23 sierpnia 1944 roku Rada Najwyższa ZSRR uchwaliła dekret o utworzeniu w ramach Rosyjskiej SFRR Obwodu Pskowskiego, obejmującego m.in. odebrane Łotwie sporne ziemie południowo-wschodniej Łatgalii⁹¹. Co charakterystyczne, decyzję podjęto bez konsultacji, a nawet zawiadomienia Rady Najwyższej Łotewskiej SRR, dla której była ona całkowitym zaskoczeniem⁹². Aneksja, jakoby za zgodą ludności Republiki, była sprzeczna z konstytucją, dopuszczającą takie zmiany jedynie w następstwie referendum⁹³.

Do Obwodu włączono miasto Abrene, już jako Pytałowo, oraz sześć gmin okręgu abreńskiego: aukszpilską (łot. Augšpils pagasts), kacenską (łot. Kacēnu pagasts), linowską (d. tołkowska; łot. Tolkovas pagasts), purwmalską (łot. Purvmalas pagasts), upmalską (łot. Upmales pagasts) i gawrowską (łot. Gauru pagasts) – już pod nowymi nazwami miast siedzib władz gmin: Jiszgorod, Kachanowo, Tołkowo. Łączna powierzchnia anektowanych przez Rosyjską SFRR ziem łotewskiej Łatgalii, stanowiących przedłużenie odebranych Estonii terytoriów Setus, wynosiła 1294 km kw., bądź – według innych danych, nie uwzględniających części wód granicznych – 1202 km kw.⁹⁴

Powstaje pytanie, dlaczego przesunięcie granicy nastąpiło tak szybko, jeszcze w trakcie wojny światowej. Być może rację ma historyk łotewski Toms Rostoks, którego zdaniem miała to być demonstracja w stosunku do mocarstw koalicji, pokazanie, że nikt poza Związkiem Sowieckim nie ma prawa wypowiadać się co do przyszłości tych terytoriów, że nie jest to materia przyszłej konferencji pokojowej⁹⁵.

Na wieść o decyzji Rady Najwyższej, łotewska ludność okręgu Abrene zaczęła masowo przenosić się na ziemie zachodniej Łatgalii. Przesłane przez sowieckie władze Łotwy do władz Obwodu Pskowskie-

⁹¹ *Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991. Dokumentu krājums*, oprac. A. Caune i inni, Rīga 1999, s. 242; *Sbornik zakonow SSSR i ukazow Prezidiuma Wierchownogo Sowietu SSSR. 1938 g. – ijul 1956 g.*, red. Ju.I. Mandelsztam, Moskwa 1956, s. 45–46.

⁹² Aczkolwiek w uzasadnieniu decyzji zwracano uwagę, iż u jej podstaw leży wola ludności tego rejonu, przekazana jakoby za pośrednictwem władz Łotewskiej SRR. J. Riekstiņš, *Pandomju impērijas koloniālā politika un Latvijas kolonizācija 1940.–1990.*, Rīga 2015, s. 46; Dauksts, A. Puga, Abrene, w: *Contested Territory. Broder Disputes at the Edge of the Former Soviet Empire*, red. T. Forsberg, Aldershot 1995, s. 182.

⁹³ Co przyznaje współczesna historiografia rosyjska. Por. N. Djakowa, *Territorii post-sowietskich respublik: ot istorii k sowriemiennosti*, „Rossija i nowyje gosudarstwa Jewrazii” 2011, nr 1, s. 12–13.

⁹⁴ *Latvijas padomju režīma varā. 1945–1986: dokumentu krājums*, red. I. Šneidere, Rīga 2001, s. 13; J. Riekstiņš, *Pandomju impērijas koloniālā politika*, s. 45; D.A. Loeber, *Krievijas un Latvijas teritoriālais strīds Abrenes jautājumā*, „Latvijas Vēsture” 2005, nr 3(5), s. 48.

⁹⁵ T. Rostoks, *The Border Issue*, w: *Latvian-Russian Relations: Domestic and International Dimensions*, red. N. Muižnieks, Rīga 2006, s. 133.

go około 3 tys. wniosków o odszkodowania za pozostawione przez nią gospodarstwa i inne mienie pozostało bez odpowiedzi⁹⁶. W krótkim czasie okręg opuściła nie tylko liczna łotewska ludność wsi, ale praktycznie cała łotewska inteligencja – kadra administracyjna, kierownictwo przedsiębiorstw, nauczyciele. Wyjeżdżali także lokalni działacze partii komunistycznej narodowości łotewskiej, częściowo z własnej woli, częściowo przymusowo – w ramach akcji poprawy rosyjskiego oblicza okręgu⁹⁷. W maju 1946 roku informując sekretarza KC WKP(b) Georgija Malenkowa o sytuacji w okręgu Abrene, pisano: „obecnie nie tylko wszyscy pracownicy instytucji powiatowych, ale też gminnych i gospodarczych to niemal wyłącznie imigranci [z Sowietów], nie znający specyfiki tych terenów. Stworzyła się sytuacja, że powiatowym sołectwami zarządzają sołtysi nic o nich nie wiedzący”; jeśli pozostali jacyś mieszkańcy z poprzedniej kadry zarządzającej, to nazywano ich „Łotyszami bądź po prostu – faszystami”⁹⁸.

Niezależnie od orientacji co do rzeczywistego poziomu życia w Sowietach, aneksję okręgu dobrze przyjęła miejscowa ludność niełotewska, w zdecydowanej większości Rosjanie, pamiętająca niechętny stosunek do niej (do okręgu) władz w okresie Republiki⁹⁹.

Z drugiej, rosyjskiej strony nowej granicy, w południowo-wschodniej Łatgalii, sytuacja mimo przesunięcia się frontu w głąb Łotwy była bardzo napięta. Na jej terytorium działały grupy dywersyjne, zrzucone przez Niemców w ramach wyżej wspomnianej operacji *Wildkatze*. Składały się z wcześniej starannie przeszkolonych ochotników łotewskich, głównie z formacji policyjnych przygotowanych do działań dywersyjnych na zapleczu frontu, świetnie zorientowanych w terenie¹⁰⁰.

Kwestia powojennego statusu republik bałtyckich stała się jednym z trudniejszych problemów w relacjach między tzw. Wielką Trójką, koordynującą działania koalicji antyfaszystowskiej po agresji Trzeciej Rzeszy na Związek Sowiecki. Zarówno Londyn, jak i Waszyngton nie mogły przejść do porządku dziennego nad problemem ich zniewolenia przez Sowiety w 1940 roku. Zarazem jednak obawiały się podnosić kwestię powojennego statusu republik bałtyckich nie

⁹⁶ Część tych wniosków ponowiona została po rozpadzie Związku Sowieckiego, ale również bez odpowiedzi.

⁹⁷ J. Riekstiņš, *Pandomju impērijas koloniālā politika*, s. 46.

⁹⁸ Cyt. za: *Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991*, s. 243.

⁹⁹ W latach 30. dochód *per capita* był w Okręgu Abrene około dwa razy niższy niż w Republice. B. Dauksts, A. Puga, *Abrene*, s. 180–181.

¹⁰⁰ R. Wnuk, *Lešni bracia*, s. 342–345.

chcąc konfliktować się z Moskwą – w warunkach, gdy Armia Czerwona ponosiła największy ciężar wysiłku wojennego. Zdając sobie z tego sprawę, dyplomacja sowiecka dążyła do zdjęcia problemu z porządku dnia rozmów mocarstw koalicji na temat organizacji ładu powojennego¹⁰¹, jak też zaczęła zwalczać pojawiające się w jej łonie koncepcje sfederowania państw Europy Środkowo-Wschodniej, w ich liczbie także Łotwy¹⁰².

Co charakterystyczne, zarówno na konferencjach szefów rządów trzech wielkich mocarstw w Teheranie i Jalcie, jak też konferencji w Dumbarton Oaks, przygotowującej podstawy ładu powojennego, nie padło ani jedno zdanie na temat Łotwy, nie mówiąc już o jej prawie do niepodległości. W Dumbarton Oaks i na Krymie jedynie ogólnikowo dotknięto kwestii członkostwa republik sowieckich w przyszłym systemie zbiorowego bezpieczeństwa, ale z regionu bałtyckiego wspomniano jedynie Litwę¹⁰³. Temat dla tzw. wielkich demokracji zachodnich był krępujący, bowiem wskazywał na „konfidencjonalną zgodę między sojusznikami w kwestii zachowania przez Sowiety łupów z lat 1939–1940”¹⁰⁴. Jego ewentualne podniesienie odkładano, za cichym przyzwoleniem Anglosasów, na okres powojenny¹⁰⁵. Tę sytuację współczesna historiografia rosyjska określa jako zamknięcie przez mocarstwa koalicji antyfaszystowskiej tematu tragedii republik bałtyckich, ich siłą dokonanej sowietyzacji – tak w aspekcie prawnym, jak i społeczno-politycznym¹⁰⁶. Zamknięcia – jak miało się okazać – na dziesięciolecie, aż do rozpadu federacji sowieckiej, a wraz z nią porządku jałtańskiego¹⁰⁷.

¹⁰¹ Por. *Sowieccy dyplomaci o genezie Organizacji Narodów Zjednoczonych*, oprac. W. Materski, Warszawa 2008, s. 92–93 (relacja Kirilla Nowikowa).

¹⁰² *SSSR i Litwa w годы Wtoroj Mirowoj wojny*, t. II, dok. 234, s. 608–609. Podstawowym forum dyskusowania tych koncepcji federacji (konfederacji) środkowoeuropejskiej były polsko-czechosłowackie rokowania w Londynie. *Československo-polská jednání o vytvoření konfederace 1939–1944. Československé diplomatické dokumenty*, oprac. I. Štoviček, cz. 1–4, Praha 1994.

¹⁰³ Szerzej: W. Materski, *Question of „Multiple Membership” of the USSR in the new system of global security (1944–1945)*, w: *United Nations Organization and the International Security System*, red. W. Michowicz, J. Symonides, R. Łoś, Łódź 2010, s. 151–163.

¹⁰⁴ *SSSR i Litwa w годы Wtoroj Mirowoj wojny*, t. II, dok. 318, s. 854. Zob. też: Je.Ju. Zubkowa, *Pribaltika i Kreml. 1940–1953*, Moskwa 2008, s. 136.

¹⁰⁵ B. Dauksts, A. Puga, *Abrene*, s. 181.

¹⁰⁶ Ju. Z. Kantor, *Pribaltika: wojna bez prawil (1939–1945)*, s. 243.

¹⁰⁷ Por. W. Roszkowski, *Polskie spojrzenie na geopolityczne konsekwencje konferencji jałtańskiej*, w: *Gra o świat. W stronę nowej Jalty?* red. J. Fiszer, Warszawa 2018, s. 71–89.

BIBLIOGRAFIA

- Anderson E., *Latvijas vēsture. Ārpolitika 1920–1940*, vol. II, Stockholm 1984.
- Angrick A., Klein P., *The „Final Solution” in Riga: Exploitation and Annihilation. 1941–1944 (War and Genocide)*, tłum. z niem. R. Brandon, New York–Oxford 2009.
- Bagramian I.Ch., *Tak szli my k pobiedie*, Moskwa 1977.
- Bleiere D. i inni, *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*, Riga 2008.
- Bleiere D., Butulis I., Feldmanis I., Stranga A., Zunda A., *Latvija Otrajā pasaules karā (1939–1945)*, Riga 2008.
- Československo-polská jednání o vytvoření konfederace 1939–1944. *Československé diplomatické dokumenty*, oprac. I. Št’oviček, cz. 1–4, Praha 1994.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje radzieckie w okresie II wojny światowej*, Wrocław 1993.
- Ciganovs J., *Opór przeciwko reżimowi sowieckiemu na Łotwie w latach 1940–1941*, w: *Polska i kraje bałtyckie. Wybrane problemy z dziejów Polski i krajów bałtyckich w XX w.*, red. A. Adamczyk, D. Rogut, Piotrów Trybunalski 2011.
- Ciganovs J., *The Resistance Movement the Soviet Regime in Latvia between 1940 and 1941*, w: *The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, red. A. Anušauskas, Vilnius 2006.
- Čilevičs B., *Wriemja žestokich reszenij*, Riga 1993.
- Contested Territory. Broder Disputes at the Edge of the Former Soviet Empire*, ed. T. Forsberg, Aldershot 1995.
- Dauksts B., Puga A., *Abrene*, w: *Contested Territory. Broder Disputes at the Edge of the Former Soviet Empire*, red. T. Forsberg, Aldershot 1995.
- Djakowa N., *Territorii postsowieckich respublik: ot istorii k sowriemienno-sti*, „Rossija i nowyje gosudarstwa Jewrazii” 2011, nr 1.
- Dokumenty wnieszniej politiki*, t. XXIII: 1940 – 22 ijunia 1941, kn. 1: 1 janwaria – 31 oktiabria 1940 g., Moskwa 1995.
- Dokumenty wnieszniej politiki*. 1939 god, t. XXII, kn. 2, Moskwa 1992.
- Ezergailis A., *Collaboration in German Occupied Latvia: Offered and Rejected*, w: *Latvia under Nazi German Occupation 1941–1945*, ed. D. Ērglis, Riga 2004, s. 124.
- Felder B.M., „Mit Lettland leben – mit Lettland sterben”. *Der SS-Jagdverband Ost – Unternehmen „Wildkatze” und die Vorbereitungen von anti-sowjetischen Partisanen in Lettland (1944–1945)*, „Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung” 2005, nr 1, s. 98–126.
- Felder B.M., *SS Jagdverband Ost (1944–1945): A Case Study*, w: *Nazi German Occupation 1941–1945*, red. A. Caune, Riga 2004.

- Feldmanis I., *Vācu okupācija Latvijā (1941–1945): izpētes aktuālās problēmas un risinājumi*, w: *Latvia under Nazi German Occupation 1941–1945*, ed. D. Ērglis, Rīga 2004.
- Feldmanis I., *Waffen-SS Units of Latvians and Other Non-Germanic Peoples in World War II: Methods of Formation, Ideology and Goals*, w: *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*, ed. V. Nollendorfs, E. Oberländer, Riga 2005, s. 127–131, 144–145.
- Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1998.
- Grif siekrietnosti snjat. Potieri Woorużonnych Sił SSSR w wojnach, boje-
wych diejstwiach i wojennych konfliktach. *Stratisticzeskoje issledowa-
nije*, red. F.G. Kriwoszejew, Moskwa 1993.
- Ilmjarv M., *Biezmołwnaja kapitulacyia: Wnieszniaja politika Estonii, Ła-
twii i Litwy mieždu dwumia wojnami i utrata niezawisimosti (s sienie-
diny 1920-ch godow do anneksii w 1940)*, tłum. z est. W. Biełoboro-
dowcew, Moskwa 2012.
- Istorija Rossii. XX wiek. 1939–2007*, red. A.B. Zubow, Moskwa 2009.
- Istorija Wtoroj Mirowoj wojny 1939–1945*, t. 4, red. N.G. Andronikow, Mo-
skwa 1975.
- Jēkabsons Ē., *Reakcija Łotwy na rozpoczęcie II. Wojny Światowej oraz
relacje polsko-łotewskie we wrześniu 1939 roku*, „Polak na Łotwie”
2006, nr 4, <http://www.polak.lv/78/poselstwo.shtml> [dostęp: 16 paź-
dziernika 2020].
- Jēkabsons Ē., *Reakcija Łotwy na rozpoczęcie II. Wojny Światowej oraz
relacje polsko-łotewskie we wrześniu 1939 roku*, „Polak na Łotwie”
2006, nr 4.
- Kantor Ju.Z., *Pribaltika. Wojna biez prawil (1939–1945)*, St. Petersburg
2011.
- Kasekamp A., *Historia państw bałtyckich*, tłum. z ang. A. Żukowska-Ma-
ziarska, Warszawa 2013.
- Kastory A., *Złowrogie sąsiedztwo. Rosyjska polityka wobec europejskich
państw ościennych w latach 1939–1940*, Kraków 1998.
- Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy nie wypowiedzianej wojny. Sier-
pień 1939 – marzec 1940*, Warszawa 1995.
- Kokurin A., *The Basic Activity Directions of the People’s Commissariat of
Internal Affairs of the Latvian Soviet Socialist Republic in 1940–1941*,
w: *Latvia under Nazi German Occupation 1941–1945*, ed. D. Ērglis,
Rīga 2004, s. 144, 152.
- Krėvė-Mickievičius V., *Conversations with Molotov*, „Lithuanian Quarter-
ly Journal of Arts and Sciences”, nr 2, Summer 1965; [http://www.li-
tuanus.org/1965/65_2_02_KreveMickevicius.html](http://www.lituanus.org/1965/65_2_02_KreveMickevicius.html) [dostęp: 24 wrze-
śnia 2020].

- Latvia under Nazi German Occupation 1941–1945*, ed. D. Ērglis, Rīga 2004.
- Latvian-Russian Relations: Domestic and International Dimensions*, ed. N. Muižnieks, Rīga 2006.
- Latvijas padomju režīma varā. 1945–1986: dokumentu krājums*, red. I. Šneidere, Rīga 2001.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 40: *grudzień 1919 – kwiecień 1920*, Warszawa 1988.
- Lenin W., *Dziela wszystkie*, t. 41: *maj–listopad 1920*, Warszawa 1988.
- Linīņš E., *17. marts. Tapis Latvijas Centrālās padomes Memorands*, <https://lr1.lsm.lv/lv/raksts/sii-diena-vesture/17.-marts.-tapis-latvijas-centralas-padomes-memorands.a127766/> [dostęp: 21 października 2020].
- Loeber D.A., *Krievijas un Latvijas teritoriālais strīds Abrenes jautājumā*, „Latvijas Vēsture” 2005, nr 3(5).
- Lossowski P., *Kraje bałtyckie w latach przełomu 1934–1944*, Warszawa 2005.
- Lossowski P., *Tragedia państw bałtyckich 1939–1941*, Warszawa 1990.
- Lumas V.O., *Latvia in World War II*, New York 2006.
- Maryański A., *Litwa, Lotwa, Estonia*, Warszawa 1993.
- Materski W., *Od „ekspertu rewolucji” do „finlandyzacji”. Sowiecko-fiński spór terytorialny 1917–1991*, Warszawa 2019.
- Materski W., *Question of „Multiple Membership” of the USSR in the new system of global security (1944–1945)*, w: *United Nations Organization and the International Security System*, red. W. Michowicz, J. Symonides, R. Łoś, Łódź 2010.
- Mieltiuchow M., *Pribaltijskij placdarm (1939–1940). Wozwraszczenije Sowjetskogo Sojuza na bieriega Baltijskogo moria*, Moskwa 2014.
- Mieltiuchow M.I., *Upuszczionnyj szans Stalina. Sowietiskij Sojuz i bor’ba za Jewropu: 1939–1941 gg.*, Moskwa 2000.
- Misiunas R.J., Taagepera R., *The Baltic States. Years of Dependence 1940–1990*, Berkley–Los Angeles 1993.
- Obrazowanije i razwitije Sojuza Sowietickich Socyalisticzeskich Respublik. Sbornik dokumentow*, red. N.T. Sawienkow, Moskwa 1973.
- Okkupacyia i sowietizacyia Estonii w 1940 g.*, w: *Estonica. Encykłopedija ob Estonii*, www.estonica.org/ru/История/1939-1945_гг_Эстония_и_Вторая_мировая_война.
- Okupācijas varu politika Latvijā. 1939–1991. Dokumentu krājums*, oprac. A. Caune i inni, Rīga 1999.
- Plakans A., *The Latvians. A Short History*, Stanford 1995.
- Polpredy soobszczajut... Sbornik dokumentow ob otnoszenijach SSSR s Latwiej, Litwoj i Estoniej. Awgust 1939-awgust 1940*, red. N.W. Głazunowa, Moskwa 1990.

- Polska i kraje bałtyckie. Wybrane problemy z dziejów Polski i krajów bałtyckich w XX w.*, red. A. Adamczyk i D. Rogut, Piotrków Trybunalski 2011.
- Pribaltika ustupajet w Sojuz. Dokumenty ob odnoszenijach SSSR so stranami Pribaltiki w 1939–1940 godach*, oprac. W.W. Aleksandrow, „Mieżdunarodnaja żyzn” 1990, nr 2.
- Riekstiņš J., *Pandomju impērijas koloniālā polityka un Latvijas kolonizācija 1940.–1990.*, Rīga 2015.
- Roman W.K., *Polityka Związku Radzieckiego wobec państw nadbałtyckich (Litwy, Łotwy, Estonii) we wrześniu i październiku 1939 roku*, „Europa Orientalis. Studia z dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich” 2010, nr 2.
- Rostoks T., *The Border Issue*, w: *Latvian-Russian Relations: Domestic and International Dimensions*, red. N. Muižnieks, Rīga 2006.
- Roszkowski W., *Polskie spojrzenie na geopolityczne konsekwencje konferencji jałtańskiej*, w: *Gra o świat. W stronę nowej Jałty?* red. J. Fiszer, Warszawa 2018, s. 71–89.
- Sbornik zakonow SSSR i ukazow Prezidiuma Wierchownogo Sowjeta SSSR. 1938 g. – ijul 1956 g.*, red. Ju.I. Mandelsztam, Moskwa 1956.
- Siemiriaga M.I., *Tajny stalinskoj diplomatii. 1939–1941*, Moskwa 1992.
- Simonian R.Ch., *Rossija i Latvija. Istorija i prognoz wzaimootnoszenij*, „Wostocznaja Jewropa. Pierspiektivy” 2012, nr 1–2.
- Snyder T., *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, tłum. z ang. B. Pietrzyk, Warszawa 2011.
- Sołowjow D.Ju., *Wsie gienierały Stalina*, Moskwa 2019.
- Sowieccy dyplomaci o genezie Organizacji Narodów Zjednoczonych*, oprac. W. Materski, Warszawa 2008.
- SSSR i Litwa w gody Wtoroj Mirowoj wojny. Sbornik dokumentow*, t. I–II, oprac. A. Kasparavičius, Č. Laurinavičius, N. Lebediewa, Vilnius 2006–2012.
- Strods H., *Sovietization of Latvia 1944–1991*, w: *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*, ed. V. Nollendorfs, E. Oberländer, Riga 2005, s. 213.
- Šneidere I., *The Occupation of Latvia in June 1940: A Few Aspects of the Technology of Soviet Aggression*, w: *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*, ed. V. Nollendorfs, E. Oberländer, Riga 2005.
- Talonens J., *Latvijas evaņģēliski luteriskā Baznīca vācu okupācijas laikā (1941–1945)*, w: *Latvia under Nazi German Occupation 1941–1945*, ed. D. Ērglis, Rīga 2004.
- The Anti-Soviet Resistance in the Baltic States*, red. A. Anušauskas, Vilnius 2006.
- The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*, ed. V. Nollendorfs, E. Oberländer, Riga 2005.

- The Occupation and Annexation of Latvia 1939–1940. Documents and Materials*, ed. I. Grava-Kreituse, Riga 1995.
- The Three Occupations of Latvia 1940–1991. Soviet and Nazi take-overs and their consequences*, oprac. V. Nolendorfs i inni, Riga 2005.
- Topij A., *Polityka narodowościowa Łotwy w okresie rządów autorytarnych Kārlisa Ulmanisa (1934–1940)*, „*Studia Historica Gedanensia*” 2017, t. VII, s. 261–280.
- Treijs R., *Par Latvijas okupāciju 1940. gadā. 17.jūnijs „X” diena latviešu tautas vēsturē*, <https://web.archive.org/web/20101029055301/http://vip.latnet.lv/lpra/treijs.htm>.
- Viksne R., *Soviet Repressions against Residents of Latvia in 1940–1941: Typical Trends*, w: *The Hidden and Forbidden History of Latvia under Soviet and Nazi Occupations 1940–1991*, ed. V. Nollendorfs, E. Oberländer, Riga 2005, s. 57–58.
- Wasiljew W.W., *Gorod Pytalo*, <http://krai-pskovsky.ru/gorod-pytalovo/10/> [dostęp: 28 września 2020].
- Wnuk R., *Leśni bracia. Podziemie antykomunistyczne na Litwie, Łotwie i w Estonii 1944–1956*, Warszawa–Lublin 2018.
- Wnuk R., *Polskie, łotewskie i estońskie podziemie antykomunistyczne. Próba porównania*, w: *Polska i kraje bałtyckie. Wybrane problemy z dziejów Polski i krajów bałtyckich w XX w.*, red. A. Adamczyk i D. Rogut, Piotrków Trybunalski 2011, s. 213–221.
- Zubkova Je.Ju., *Pribaltika i Kreml. 1940–1953*, Moskwa 2008.